

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳՆՆՁԱԿԵՑԻ

1.

Կենսագրական տեղեկություններ:

Ժամանակի փոքր տարբերություններ Գետիկ վանքին մեջ նշանաւոր հանդիսացած են համա նուն երկու մատենագիրներ՝ Գետիկցին¹ եւ Գանձակեցին Կիրակոս²: Վերջինս պիտի ար- ժանանայ այժմ մեր ուշադրութեան, վասն զի զարգացած է Յովհաննէս Վանականի դպրո- ցին մէջ:

Կիրակոսի «Գանձակեցի» յորջորջումն անոր հայրենիքը կը ցուցնէ Գանձակ, ինչպէս ինքն ան- ձամբ ալ կը վկայէ (էջ 66), երբ յիշելով Գաւիթ՝ Ալաւկայ որդին, Յովհ. Սարկաւագ վար- դապետն եւ Գրիգոր՝ Թաքակերի որդին կը գրէ. «Սոքա երեքին յաշխարհէն Գոյնձակայ էին, ուստի եւ ես», իր հայրենիքը կ'անուանէ. «Մեծ ուստի եւ ես», իր հայրենիքը կ'անուանէ. «Մեծ եւ պատուական քաղաքն Գանձակ» (էջ 124): Համարիւններուն մասին յիշատակութիւն ինձի անձանօթ կը մնայ:

Ծնունդը պէտք է դնել 1200—1210 ի միջոցները: Առ այս կռուան ունինք իւր մէկ խոստովանութիւնը, Պատմելով Ռարան Ասորոյ միջնորդութիւնը Թաթարներու խանին քով քրիստոնէից համար՝ կը գրէ. «Եւ յորժամ եղեւ այս գծագրութիւն, որ յայտ վայրի ի ՈՂ (1241/42) թուականին Հայոց եւ ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի» (Կիր., էջ 152): Հ. Ալիշան (Հայապատում էջ 216) այս վկայութեան վրայ յեցած կ'ուզէ աւելի 1203 տարին գիտնալ անոր ծննդեան թուականը:

Ծնողական յարկէն կանուխ կը մեկնի Կիրակոս եւ կը մեկուսանայ Գետիկ մենաստանը, որուն կառավարչական ղեկն այս ատենները կը վարէր Մխիթար Գօշի ձեռնասուն աշակերտ- ներէն մին՝ Մարտիրոս վարդապետը: Այստեղ անկա աշակերտներու բազմութեան մը հետ

կ'ուսանի ու կը սնանի. «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն եւ բազմաց եղեւ տեղի սննդեան եւ ուսման, որ եւ մէք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանսն» (էջ 114):

Սակայն Կիրակոս իւր ուսումնական զար- գացումը կը պարտի Մխիթար Գօշի ուրիշ մէկ աշակերտին՝ Յովհ. Վանականի. ինչպէս ինքնին կը գրէ. «Բազում ժամանակս կացաք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահման Տաւուշ բերդոյ յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնական թիւն եւ աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբան վարդապետական» (էջ 143):

Թաթարական ասպատակութիւններու ժա- մանակաշրջանին զինքը կը տեսնենք Տաւուշի մէջ իւր վարպետին հովանւոյն ներքեւ (հմտ. վերը): Երբ Վանական գերի ինկաւ Նետոյաց ձեռքն իրեն հետ էր նաեւ Գանձակեցին: Որովհետեւ Կիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզ- ուին առանձինն ուշադրութեան կ'արժանանայ թաթար խմբապետին առջեւ, որ զինքը կ'որոշէ «ի պէտս դպրութեան գրել թուղթ եւ ընթեռ- նուլ», Ամբողջ օրը համանման աշխատութիւն- ներով կը պարտասի, միայն երբ խաւարն իւր քողը կը տարածէ երկրիս վրայ՝ թոյլտուութիւն կը ստանայ հանգիստ վայել իւր վարպետին քով, որ զինքը կը սփոփէ ու ազատութեան յոյսերով կը պարարէ: Ամիսներ կը սահին գե- րութեան եւ տառապանքի մէջ: Թէեւ քրիս- տոնեայ բնակչութիւնը կը փորձէ խորանշատի հիմնադրին հետ զինքն ալ փրկանաւորել, սակայն թաթար խմբապետը չի զիջանի՝ առարկելով թէ «Սա ի պէտք են մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք ոչ տամք զսա»: Վարդապետն ու աշակերտն ար- տաստաւթոր աչքերով իրարմէ հրաժեշտ կ'առ- նուն: Հակառակ ամենազգի գեղեցիկ խոստում- ներու՝ Կիրակոս վայրագ գումարտակին մէջ ապրիլ չ'ուզեր եւ նոյն գիշերն արդէն «գաղ- տագնաց» անկէ կը փախչի ու կ'ապաստանի Գետիկ ուխտը, զոր աւերակ վիճակի մէջ կը գտնէ (էջ 129—135): Այս ժամանակէն վերջ Գանձակեցին Գետիկ վանքին մէջ կ'անցնէ ընդ- հանրապէս իւր օրերը եւ այս է պատճառը, որ նա մօտէն ծանօթ է այս մենաստանին պատ- մութեան շինութեան, զարգացման եւ անոր առաջնորդներու յորջորդութեան ու գործու- նէութեան: Ասկէ առեալ իւր պատմութեան խորագրին մէջ ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ներ- մուծուած է. «Արարեալ Կիրակոս ընտրեալ

¹ Հեղինակ Յայտնաւորաց:

² Կիրակոսի եւ անոր գրական արդիւնքներուն վրայ խօսած են Հ. Չամչեան, Պատմ. ՀՅԹ. Ա. էջ 16, Գ. 210, 233, 236—237, 271: Հ. Ալիշան, Հայապատում Ա. էջ 263: Հ. Չարբանդեան, Հայկ. Հին Գպր. Պատմ. ԱՅ. էջ 747: Դարձեալ իւր մասին գրուած է իւր պատմագրութեան հրատարակութեանց ու թարգմանութիւններու յառաջա- բաններու մէջ: Ասոնց անունները, մատենագիրս դուրս գործողին վրայ խօսած ատեն պիտի յիշատակուին:

վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն գետկայ¹:

Հաւանական է թէ Կիրակոս այս մենաստանին մէջ քահանայական աստիճանին բարձրացած է: Հ. Ալիշան կը համարի թէ անիկա առաջնորդ կամ տեսուչ կարգուած է վանքի մը կամ եկեղեցւոյ մը (Յօջեւ, էջ Գ): Այս կարծիքին կը միտի Մեծ. Հայրը հիմնուած Վարդան Արեւելցւոյ վրայ, որ իւր ընկերակիցը «Բարունեաց պետ» կը յորջորջէ (տես քիչ վերջ) եւ դարձեալ այն պարագայէն, որ Կիրակոս իւր մասին կը հաւաստէ թէ «սաստիւ եւ բանադրանօք... գրեցաք» (էջ 194):

Հոգւոյն Սրբոյ «Եւ յՈրդւոյ» բխման հարցով հետաքրքրուած է նաեւ Կիրակոս: Իւր պատմագրութեան մէջ այս մասին կը գրէ. «Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայցս եւ յոգիս Կիրակոսի եւ համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի ի Հօրէ ելեալ եւ յՈրդւոյ երեւեալ» (էջ 189):

Դաւիթ Մոլորեցուն հանդէպ, ինչպէս քիչ յառաջ դրուած խօսքերէն կ'իմացուի, խիստ դիրք բռնած է:

Յովհ. Վանականի հանդէպ իրրեւ երախդապարտ աշակերտ մը անիկա անկեղծ սէր մը եւ յարգանք մը տածած է: Երբ 1251ին Խորանշատի հիմնադիրը կը վախճանի, անիկա իւր սէրն ու գնահատութիւնը վերջին անգամ հրապարակաւ կը յայտնէ զինքը գովելով ու դրուատելով (Պտմ., էջ 198—200):

Ինչպէս վարպետին, նմանապէս աշակերտակիցներուն նկատմամբ Կիրակոսի սիրտը սիրով ու մեծարանքով զեղուն էր: Անոնց մէջէն իւր սրտին կենդրոնը բռնած էր Վարդան Արեւելցին, որ փոխադարձաբար կը սիրէր ու կը յարգէր իւր համլիրակը: Կիրակոս ու Վարդան են Յովհ. նախնի ու Դաւիթ: Իրարու հետ սեռն զօգով միացած են, յաճախ կը խօսակցին² եւ իրենց սրտին բաղձանքներուն յագուրդ տալու կը նկրտին:

Կիրակոսի ցանկալի էր ունենալ Երգ Երգոցի մեկնութիւն մը եւ զայն իւր «հարազատ» ընկերէն կը խնդրէ: Վարդան յօժարակամ կը ստանձէ այդ առաջարկը եւ կը յօրինէ

Երգ Երգոցի գեղեցիկ մեկնութիւնը (1265)՝ Այս տեղ կը զետեղեմ Գեղեցիկութեանս յառաջաբանը, որ ընտիր թարգման է վերջնոյս հոգւոյն:

«Նման է արքայութիւնն Աստուծոյ՝ գանձ¹ ծածկելոյ յագարակի, ասէ տէրն գանձուն եւ արքայութեանն, զոր գտանէ խնդրողն եւ տալով զոր ունի եւ գնէ զագարակն, զոր ասելի է եւ ընդ այլ ինչ զամենայն առկաւոր իմաստս, որ յամենայն աստուածաշունչ գիրս՝ որ է տէրունի յորմէ ցանկացողն գնէ զիւրն՝ տալով զբոլոր գոյսն, որ է հաւատն զի այն է մերն ամենայն Յորոց եւ դու ճանաչիս տէրունական¹ ինչ եւ անուն, հարազատ եղբայր մեր Կիրակոս, րաբունեաց պետ եւ քաղցուայնի կիրք մեր եւ մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի: Որ եւ քում ըղծիցն կցորդել հրամայեցել ի բան եւ ի գիր շատս՝ զհաւատն Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալ յԵրգոց Երգոյն ի Գրիգորէ Նիսացւոյ, որ մեծն է աղբիւր եկեղեցւոյ ընդ առաջնորդութեամբ Որոգինեայ, համառօտել եւ զԳրիգորին ի սկզբանէ, որ ի վեր գտանի քան զկար մեր յոյժ. Աստուծոյ միայն կարելի եւ քումն աղօթից եւ յուսոյ, որ ի փշոյ եւ յապառաժ անապատէ, ի ծերունւոյ² եւ յանապատ մտաց խնդրես պտուղ, ի ձեռն ոչ սակաւ վաստակոց, զոր առաք յանձն, ի մեծն յոյս վստահութեամբ, չարչարիլ մարմնով եւ արդարանալ հոգւով, ի քեզ տալ զգիր պարտուցն մեր, կրել միշտ առաջի Աստուծոյ, եւ ջնջել անսպիտակէս: Եւ դու նմանեալ տանուտեառն, ճոխասցիս աշակերտութեամբ արքայութեան հանելով ի գանձէն հին ճաշակ որ քաղցրագոյնն է, ո՛ր գիտէ եւ նոր ինչ...»

Իսկ դու մշակդ մորենեաց եւ աղտաղտ անընտարներ վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ յարածամ եւ յոյս յԱստուած, վարդապետդ Կիրակոս, որ հարկեցուցիչ հրամարնաւ եւ գուծիւն մահուն քեզ ասել զմերն մերձակայ³, մուծեր զմեզ ի տուն գինւոյ եւ իւղոյ, խնձորոյ եւ նոնենեաց դրախտի, շղթայի թարժանաւոր ոտիւք հայել, լսել եւ խօսել, հո-

¹ Տաշեան, Գուցակ, էջ 408: Դիւլբիէ զինքը կը կոչէ Գեակեցի (Doc. I, p. 411) եւ այսպէս կը նշանակէ զինքը միւս Կիրակոսին հետ:

² «Վասն սորա (Յովհ. Գառնեցւոյ) բազում ինչ պատմին, բայց առաւել սուրբ հարազատն մեր եւ քրանջիւն Վարդան, վարդապետն, ... նա ի միմիջարկութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւորն» Կիր., էջ 201:

¹ Վանկարէկ Κυριακος անուան ստուգաբանութիւնն այն է «տէրունական»:

² Ինչպէս այլուր շեշտած ենք, Վարդան մեկնութիւնը գրած է Հայոց ՉԺԳ. Թուին եւ այն ատեն իրօք իւր գլուխը ճերմակ ալիքներով զարդարուած էր:

³ Խօսքերէս կը տեսնուի թէ Կիրակոս իւր ընկեր յորդորած է մեկնութեան ձեռնամուր լըլլալ եւ այն շուտով, վասն զի երկուքն ալ արդէն գերեզմանին են մերձեցած նկատելով իրենց ալեւոր հասակը:

տոտել եւ շօշափել զկեանս եւ զանմահու-
թիւն, զգայարանօք բիւր քանքարոյ պարտա-
կանօք իւրաքանչիւր մասամբ, որ անխորժե-
լիացն էին արժանաւորք քան զիմանալ եւ
զասել մեծ էր ինձ եւ սոսկալի: Սակայն ընդոս-
տեաք եւ առաք յոյս մեծագոյն, եթէ եւ արդ-
եւս եկն Տէրն եւ կոչէ, եւ ոչ զարժանաւոր որ,
այլ զմեղաւորս զիս, ոչ յապաշաւ միայն յան-
ցեալ կենացն, այլ յանբաւ եւ յանճառ ուրա-
խութիւն հարսասնեաց, զի զարմացուցէ զերկինս
եւ զերկիր, զոր սովորէ միշտ առնել, որք եւ
գտանին ի գիրս յայտ, Ռահար եւ Բաբել եւ
Եթովպիա, ի բաց եդեալ բնաւ ին զառաջին կեր-
պարանն եւ աստուածապգեաց եդեալ, զոր եւ դու-
միշտ աղօթեցես զայս լինել ի կարող եւ ի
կամեցող Տեառնէն: Եւ մեք քեզ շնորհ ունելով
չատ գոհութեամբ ձեռնարկեցաք ի յիշմ բաղ-
ձանաց հարցման քո, զձեռն յուսոյն ի քրիս-
տոս տալով մտաք յանհուն խորս եւ ելաք եթէ
բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, որ
գտանին յայտպիսի ծովուս, չունիմ ինչ ասել,
Տէր գիտէ տուողն որում երկրպագեցես յառ-
նուրն ինչ եւ զսխալանսն ինձ համարեալ
ուղղեցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի:
Սակայն զհնազանդութիւնս հատուցես զցայդ
եւ զցերեկ յանմոռաց յաղաւթս եւ զդա նուէր
տացես Սիրոն մօրն վերնոյ, ի գաւթս նորա ըն-
կենլով իւրեւ զոստ մի ձիթինեաց: Ո՞ գիտէ
թէ մանկունք նորա ի մտանելն առցեն եւ ցուցցեն
նմա ի խնդութիւնս ինքեաց եւ ի քաւութիւն
մեզ բացերես զնա եւ բերկրեալ տեսնելով
յորդիս իւր միակցելով զմեզ ի շնորհ փեսային
իւրոյ Յիսուսի եւ Հօրն գթածի եւ Հոգւոյն
սրբոյ ողորմածին, որում ամենայն խնդութիւն
եւ ցնծութիւն եւ սէր ի սուրբս իւր եւ յարա-
րածս եւ քեզ եւ ի մեր երախտաւորս...
ամէն: Հմմտ. Հայապատում Բ, էջ 535—537:
Իսկ Գանձեկիցին իւր սէրն եւ մեծարանքը
հանդէպ Վարդանայ կ'արտայայտէ իւր պատ-
մագրութեան մէջ: Անիկա մանրամասն կը
պատմէ անոր արգասալից գործունէութիւնը
(Պատմ., էջ 162—174) եւ զինքը կը կոչէ.
“Հանճարեղ եւ ի մաստուն” (էջ 162), “Հա-
րազատն մեր եւ սքանչելի վարդապետն Վար-
դան” (էջ 201):

Ինչպէս Վարդան, նմանապէս Կիրակոս
առիթը ունեցած է տեսնելու Հայոց պսակագիրը՝
Հիթում (1224—1268), Բաթու զանին այցե-
լութենէ վերջ (1255) Հայոց թագաւորը կ'ի-
ջեալնի Վարդենիս գիւղը ֆիւրտ իշխանին տունը,

ուր ձգած էր “զաղն եւ զկարասի”: Այնտեղ էր
ուրիշներու հետ նաեւ Կիրակոս, որ լսած է թէ
ինչպէս թագաւորը “Բազում իրս զարմանալիս
եւ անձանթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց,
զոր տեսեալ էր եւ լուեալ” (Կիր., էջ 216):
Դարձեալ՝ “Բազում եւ այլ ինչ պատմէր թա-
գաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր
թողաք մեք, զի մի յաւելորդ համարեցի”
(Կիր., 217):

Գանձակեցին վայլած է նաեւ տեսակ-
ցութիւնը Հասան Պուշեանի, որ իրեն պատ-
մած է Բաղտատի աւերումը. “Եւ զայս
ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր
Պուշն անուանէին, որդին Վասակայ բարե-
պաշտի, որ ականատես էր եւ ականջաւոր
իրացս” (Կիր., էջ 224):

Այսպէս անիկա եկեղեցական ու աշխար-
հական հոյակապ անձնաւորութիւններու հետ
յարաբերութեան մէջ ապրած է:

Ըստ Մաղաքիա Աբեղայի 1271ին միեւնոյն
տարին կը վախճանին երկու հարազատ ամու-
ններ՝ Վարդան Արեւելցի եւ Կիրակոս Գանձա-
կեցի: “Իթուական Հայոց 2ի փոխեցան ի քրիս-
տոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց Վարդան
եւ Կիրակոս¹”: Հ. Չամչեան Գանձակեցի պատ-
մագրին ցուրտ շերիմը կը փնտռէ Գետիկ վան-
քին մէջ²:

Ստիպուած ենք Մաղաքիայի հարեւանցի
խօսքերով բաւականաւ. չունենալով ուրիշ
վկայ մը այս մասին: Բայց այնպէս կը թուի
Վարդանայ մի քանի ակնարկութիւններէն թէ՛
իւր Հարազատն աւելի կանուխ մեռած է քան
1271 թուականը³: Դարձեալ նկատի կրնայ
առնուել այն պարագան, որ Գանձակեցին յան-
կարծ իւր պատմութեան թելը կը կտրէ: Այս
մասին յետոյ:

“Իրրեւ մշակ մօրենեաց եւ աղտաղտ ան-
բուսաբեր վայրաց” չէ ունեցած այն գործնա-
կան ասպարէզը Կիրակոս, զոր ունեցած է իւր
անդալիցը Վարդան: Բայց հեռուէն հետապնդած
է սուր աչքերով աշխարհիս մէջ կատարուած
անցուղարձը եւ գրի առած է զայն անմահացը-
նելու համար իւր անունը:

(Հարաւանիւնի)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

¹ Պատմ. Նետողաց, Պետերբուրգ 1870, էջ 52:

² Չամչ., Պատմ. Հայ. Գ., էջ 271:

³ Հմմտ. Երգ. Երգացի ձօնը: